

GLASS VESSELS FROM THE BURIAL GROUND
OF VELYKA BUGAIVKA OF CHERNIAKHIVS'KA
CULTURE ON THE MIDDLE DNIEPER

The article deals with analysis of finds of glass pottery from the burial ground of Cherniakhivs'ka culture near the village of Velyka Bugaivka. The excavated part of the burial ground gave 156 fragments and four glass vessels in different condition. Articles have parted three groups by the degree of carrying information. The group of typologically definable artifacts have parted 12 types of vessels. The mane part of them was well-spread in Cherniakhivs'ka culture. Nevertheless some debris is for vessels which are rare in this culture (the type of Sorokina/III) or were unknown till now (the type of Shtraune/VIII — 1 and the type of Kharaks). According to the present chronological scheme the fragments of glass pottery from Bugaivka which are definable typologically could be for vessels which were in existence in the phases of C/2 (at the end), C/3 and D/1, that is from the turn of the 3rd to the beginning of the 5th century.

В.І. Полтавець

**АРХЕОЛОГІЧНА КОЛЕКЦІЯ
ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ТА СКІФСЬКОГО ЧАСІВ
У ФОНДАХ ЗАПОВІДНИКА «ЧИГИРИН»**

У публікації охарактеризовано колекцію передскіфського і скіфського часів у фондах НІКЗ «Чигирин», створеного у 1989 році: історія і джерела формування колекції, її склад, деякі знахідки зі старих і нових надходжень, що не були опубліковані.

Чигиринський історико-культурний заповідник заснований у 1989 році, з 1995 року він має статус національного. Наукові фонди заповідника налічують понад 20 тисяч одиниць зберігання, у тому числі археологічні фонди — близько 5 тисяч одиниць. Останні сформувалися на основі колекції Чигиринського краєзнавчого музею, а також значною мірою з колекцій, переданих експедиціями ІА АН УРСР (зараз — ІА НАНУ), що проводили розкопки на Чигиринщині. Найбільші колекції: матеріали епохи неоліту-енеоліту з пункту Молюхів Бугор (розкопки Т.М. Нераденко), знахідки XVII—XVIII століть, коли Чигирин був центром козацької держави (розкопки П.А. Горішнього та інших), а також матеріали передскіфського часу із Суботівського городища і скіфського часу — з Мотронинського городища. Постійно поповнюються фонди також за рахунок матеріалів розвідок і розкопок, що проводять співробітники заповідника, а також експонатів, які передають місцеві жителі. Археологічні експозиції облаштовані у декількох філіалах заповідника: у краєзнавчому музеї в с. Медведівка, етнографічному — у с. Стецівка, а також музеях Б. Хмельницького й археологічному у м. Чигирин.

Таким чином, колекція знахідок передскіфського і скіфського часів у наукових фондах ЧНІКЗ є однією з найбільших, і вона поповнюватиметься внаслідок робіт Українсько-Польської експедиції на Мотронинському городищі і курганному могильнику, що почалися з 2001 року і розраховані ще на декілька років.

У передскіфський період — у кінці II — на початку I тис. до н. е. — Чигиринщина була однією з найрозвиненіших територій Дніпровського Лісостепового Правобережжя. Тут, у пониззі Тясмина і в околицях м. Чигирин, зосереджені більшість (8 з 15) городищ чорноліської культури, які утворюють ланцюжок від Чорного Лісу на Кіровоградщині до району Сміли¹. Пізніше тут існували най-

Рис. 1. Схема розташування пам'яток, згаданих у статті

значніші поселення і могильники жаботинської фази ранньоскіфського періоду (у тому числі епонімне поселення у с. Жаботин) і власне скіфського періоду, у тому числі одне з найбільших городищ Дніпровського Лісостепоного Правобережжя — Мотронинське.

Особливо великі й цінні матеріали щодо чорноліської культури, як зазначав О.І. Тереножкін², одержані під час розкопок Суботівського городища, розташованого неподалік Чигирини (рис. 1). На цих знахідках базуються наші уявлення відносно археологічного обличчя чорноліської культури та її періодизації. Виходячи зі значної кількості уламків ливарних форм, це був важливий металургійний осередок. У фондах ЧНІКЗ зберігається більша частина колекцій із розкопок О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінської 1951-го, 1955-го і 1972-го років, а також українсько-німецької експедиції під керівництвом В.І. Ключка у 1994 і 1995 роках. Це виразна колекція ліпного посуду, у тому числі відреставровані великі горщики й корчаги (опубліковані в монографії О.І. Тереножкіна), а також знаряддя праці з каменю, глини і кісток (тертички й шліфувальні знаряддя, проколки, прясельця, кам'яні молотки). Дата цих знахідок — від XII до VIII ст. до н. е., більша частина з них належить до другого етапу чорноліської культури (VIII—VII ст. до н. е. за традиційним датуванням або X—IX ст. до н. е. — за новим). До цього самого періоду відносять знахідки кераміки та знарядь праці з околиць с. Суботів³ — урочищ Гапшин Горб (розвідки В.І. Гуглі у 1990—1998 рр.) і Макітра (розвідки В.І. Гуглі). Відомі тут і знахідки скіфського часу: залізний ніж, бронзова голка, уламок зооморфної статуетки. Ліпна кераміка скіфського періоду, фрагменти амфор, прясельця та інші знахідки походять з пунктів в урочищах Могилки і Досієва (розвідки В.І. Гуглі).

Охарактеризуємо деякі експонати передскіфського й скіфського часу. Плоскодонний келих з високою, плавно вигнутою шийкою* (рис. 2, 1). Зовнішня поверхня і шийка зсередини вкриті слабким чорним лошінням. На переході

* Музей у с. Стецівка. Походить з Калантаївського городища.

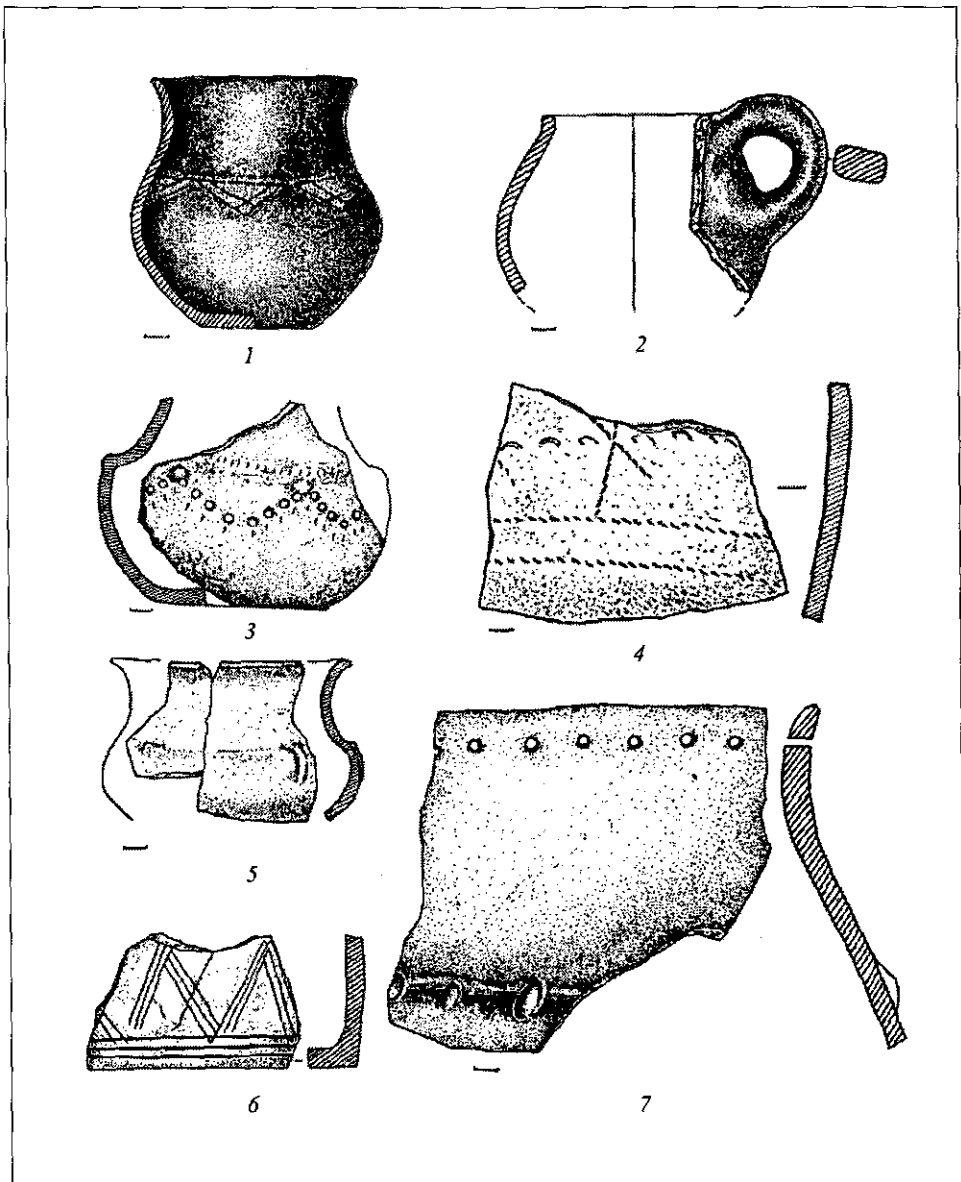

Рис. 2. Ліпний посуд: 1 — Калантаївське городище; 2—4, 6, 7 — Адамівське поселення; 5 — с. Новоселиця, Молюхів Бугор

шийки в тулуб — орнаментальний фриз, нанесений дрібнозубчастим штампом і затертий білою пастою. Висота кубка — 10,5 см, діаметр тулуба — 11 см, діаметр горла — 9 см, дна — 4 см. Орнамент на келихах у вигляді трикутників з двійчастим або трійчастим контуром, нанесеним дрібнозубчастим штампом, відомий ще в білозірській культурі ⁴, а також посудинах першого ступеня чорноліської культури, наприклад із Суботівського городища ⁵. Відомий цей орнамент і на кераміці другого ступеня чорноліської культури ⁶, хоча в цей період дрібнозубчастий штамп частіше застосовується в інших геометричних орнаментах, у тому числі на келихах ⁷. За поєднанням форми та орнаменту наш кубок можна віднести до першого ступеня чорноліської культури.

До цього самого часу належить і фрагмент великого плоскодонного келиха з розкопок Адамівського поселення в 1956 році (об'єкт «монастир», кв. 11—10). Зовнішня поверхня сірувато-чорного кольору, підлощена (рис. 2, 3). Діаметр тулуба — близько 12—12,5 см, висота — не менше ніж 10 см. Орнаментальна

схема така сама, як на попередньому келиху, — горизонтальна смужка з коротких вертикальних насічок, під нею штампом у вигляді кілечка нанесена зубчаста лінія. Нижче — також короткі вертикальні насічки. Доповнюють орнамент невеличкі, витиснуті ззовні, гульки. Як форма келиха, так і орнамент у вигляді невеличких гульок, відомі у білогрудівській культурі⁸, але зберігаються і пізніше — на пізньочорноліських і жаботинських пам'ятках⁹. Існує в пізньочорноліський період і орнамент у вигляді штампованих кілечь¹⁰.

З цього ж Адамівського поселення (розкоп IV — зольник, 1957 р.) походить фрагмент так званої піксиди (рис. 2, 6). Діаметр посудини дорівнює приблизно 10,5 см. Поверхня сіро-бурого кольору, нелощена. У нижній частині — орнамент у вигляді трикутників із трійчастих урізаних ліній, що спираються на горизонтальну смужку з таких самих ліній. Аналогічні посудини добре відомі на пам'ятках другого ступеня чорноліської культури, почасти вони орнаментовані трикутниками: скісно заштриховані¹¹ або нанесені трійчастими лініями¹². З розвідок О.В. Білецької 1998-го р. на Адамівському поселенні походить фрагмент нелощеного черпака кулястої форми з масивною петельчастою ручкою (рис. 2, 2). У верхній частині тулуба — горизонтальна смужка з вертикальних відбитків пальця з нігтем. Діаметр тулуба — 12 см, шийки — 7,8 см, висота — 9—9,5 см. Форма характерна для пізньочорноліських черпаків¹³, орнамент також відомий у цей час¹⁴.

Фрагмент стінки великої корчаги знайдено на цьому самому поселенні під час розвідок О.І. Солодоря у 1996 р. (рис. 2, 4). Ззовні нанесене густе чорне покриття, у глини дрібні блискітки. Орнамент нанесений крупнозубчастим чеканом і скобоподібними удавленнями, затертий білою пастою. Обидва різновиди орнаментів характерні для другого ступеня чорноліської культури¹⁵.

Фрагмент верхньої частини великого слабопрофільованого горщика з наскрізними проколами на ледве намічених вінцях (с. Адамівка, розвідки О.В. Білецької). У верхній частині тулуба — плаский пружок, орнаментований пальцевими удавленнями (рис. 2, 7). Поверхня злегка заглажена, шерхка, брунатного кольору. Орнаментація у вигляді проколів на вінцях і пружка з ямками у верхній частині тулуба є характерною для горщиків пізнішого передскіфського періоду — другого етапу чорноліської культури, а також жаботинського етапу ранньоскіфського періоду.

З пункту Молухів Бугор біля с. Новоселиця походить фрагмент келиха з дугоподібною в розрізі шийкою (ЧНІКЗ, А-2102). На переході до тулуба — ледве намічений виступ, від якого спущені декілька вертикальних наліпів (рис. 2, 5). Поверхня шорсткувата, трошки заглажена, чорного кольору. Діаметр тулуба — 11—12 см, висота — близько 8—8,5 см. Форма дугоподібною, чітко профільованої шийки найбільш характерна для посуду другого ступеня чорноліської культури. Вертикальні вузькі наліпи зустрічаються на корчагах першого¹⁶ та другого¹⁷ ступеня чорноліської культури. Скоріше за все, фрагмент келиха можна віднести до раннього періоду чорноліської культури.

До чорноліського періоду належать також декілька цілих бронзових знарядь, знайдених у найближчих околицях Чигирина. Так, на острові Довжик у річці Тясмину* знайдено бронзовий двохвушковий кельт типу так званих білозерських (рис. 3, 3). Розміри виробу 10 × 2,5 см. Широкі грані мають вигляд високих аркоподібних лопастей, з одного боку — овальний отвір; на торцях від верхнього краю до леза прикріплені вушка. Аналогічний за розмірами і деталями оформлення кельт (але без отвору?) походить із с. Головатино Смілянського району¹⁸. Саме завдяки розкопкам на Суботівському городищі 1955-го року, коли в одному зі скарбів були знайдені одновушковий кельт з ялинковим орнаментом, бронзовий браслет і залізне тесло, було встановлено, що численна серія подібних кельтів, які походили з випадкових знахідок у різних пунктах Середнього Подніпров'я, належить до періоду чорноліської культури, а якась частина з них — до другого ступеня цієї культури.

У музеї с. Стецівка (№ А-3381) зберігається фрагментований бронзовий наконечник списа, знайдений на березі Кременчуцького водосховища (рис. 3, 1).

* Знаходився у межах Чигирина. Зараз не існує.

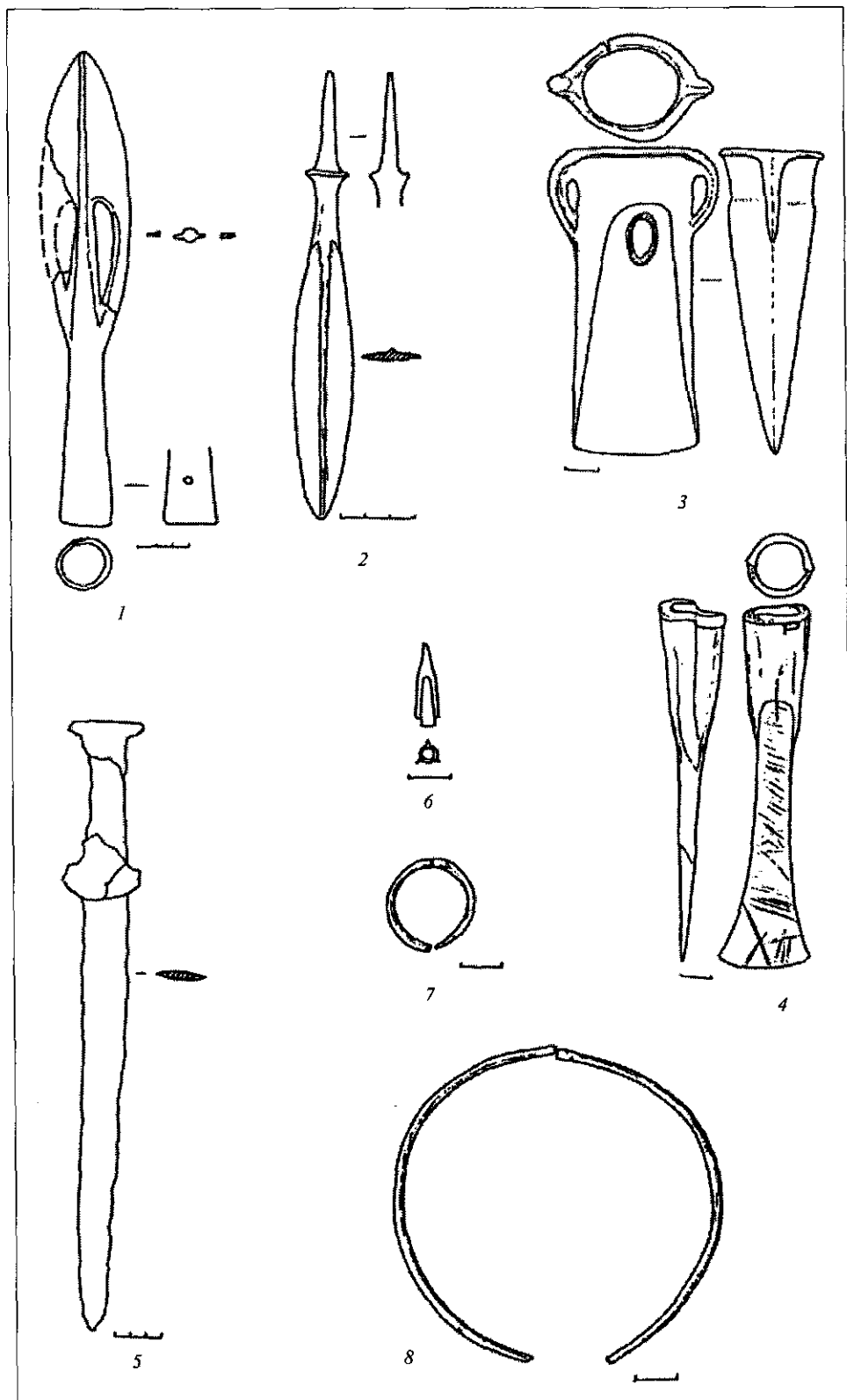

Рис. 3. Вироби з бронзи та заліза: 1, 2 — берег Кременчуцького водосховища; 3 — Чигирин, о-в Довжик; 4 — Чигирин, біля скіфських курганів; 5 — с. Вітове; 6—8 — с. Рацeve; 1—4, 6—8 — бронза; 5 — залізо

Це так званий прорізний наконечник на чітко виділеній втулці¹⁹. Висота виробу — 18,6 см. Втулка овальна в перетині, її діаметр складає 2,4 см. На відстані 2,5 см від краю — круглий отвір діаметром 4 мм. Подібні наконечники були широко розповсюджені в Східній Європі, а найближчі аналогії вони знаходять у зрубній та андронівській культурах²⁰. Цей тип наконечників був також провідним у пам'ятках білозірської культури, яку датують другою половиною XII—X ст. до н. е.²¹. Таким чином, період їхнього побутування припадає на перший ступінь чорноліської культури (за «нижкими» датами). Територіально близькою аналогією є, наприклад, наконечник, знайдений біля с. Келеберда Гельмязівського району на Лівобережжі. На користь місцевого виробництва подібних наконечників у Правобережному Лісостепу свідчить знахідка ливарної форми у с. Іванковичі Васильківського району Київської області²².

На березі Кременчуцького водосховища знайдено також бронзовий черешковий ніж-кинджал так званого кіммерійського типу, що зберігається у музеї с. Стецівка (№ 3382). Клинок двогострий ланцетоподібної форми, з ребром посередині, відділений від упора вузькою шийкою (рис. 3, 2). Загальна довжина кинджала — 17,5 см, довжина черешка — 3,8 см. Подібні вироби, але без шийки між упором і клинком, були широко розповсюджені в Подніпров'ї в саботинівську епоху, відомі численні знахідки ливарних форм²³. Ця знахідка, виходячи з витягнутих пропорцій клинка, що наближається до форм із паралельними лезами, а також наявності вузької шийки, нагадує ніж-кинджали білозерського періоду. Досить близькою аналогією можна вважати кинджал подібних пропорцій, але масивніший, з колишнього повіту Київської губернії²⁴.

Місце знахідки бронзового втульчастого тесла (ЧНІКЗ, А-3471) — «м. Чигирин, біля скіфських курганів» (рис. 3, 4). Можливо, це кургани на виїзді з міста, біля дороги на Суботів. Загальна довжина виробу — 11,5 см. Втулка широка (2,1 см), зверху намічений рельєфний валик. На боках виразно простежуються ливарні шви, одна з половинок втулки дещо коротша. З одного боку під валиком — невеликий овальний отвір розміром 0,5 × 0,2 см. Ширина леза в нижній частині — 3 см, у плані воно клиноподібної форми. Тесло вкрито так званою благородною патиною. Поверх неї на лезо нанесені короткі поперечні штрихи й пролощені смужки невідомого походження, що перехрещуються. Форма зняряддя нетипова для бронзових виробів. Це, власне, тесло із втулкою. Бронзові тесла в Середньому Подніпров'ї трапляються рідко. Чигиринське тесло (без втулки) доволі нагадує тесло із с. Лепляво Гельмязівського району, яке належить до виробів, що побутували на території згаданого регіону за часів білогрудівської культури²⁵. Типологічно близьким чигиринському теслу можна вважати велике втульчасте долото із с. Сувид Київської області²⁶. У нього також трошки розширене лезо, а втулка також широка (2 см), але не зімкнена. Втульчасті долота Середнього Подніпров'я — здебільшого вони невеликі і з вузьким лезом — відносять до часів білогрудівської культури і першого ступеня чорноліської культури. Імовірно, до цього відрізка часу слід віднести і втульчасте тесло з Чигирина.

Ще одну досить цікаву знахідку передано до заповідника у 2002 році. Це короткий залізний меч (кинджал) загальною довжиною 41 см. Клинок 30,4 см завдовжки. На руків'ї видно дві вертикальні лінії (рис. 4). Клинок зламаний в одному місці, ще у двох місцях помітні поперечні насічки — кинджал, певно, намагалися розрубати на кілька частин. Подібні кинджали належать до 2 типу I відділу — з брускоподібним навершям і метеликоподібним перехрестям²⁷. За типом леза і перехрестя такий кинджал датується V ст. до н. е.* Його нібито знайшов мешканець с. Суботів, копаючи яму для встановлення огорожі біля свого будинку. Скоріше за все, кинджал походить зі зруйнованого поховання.

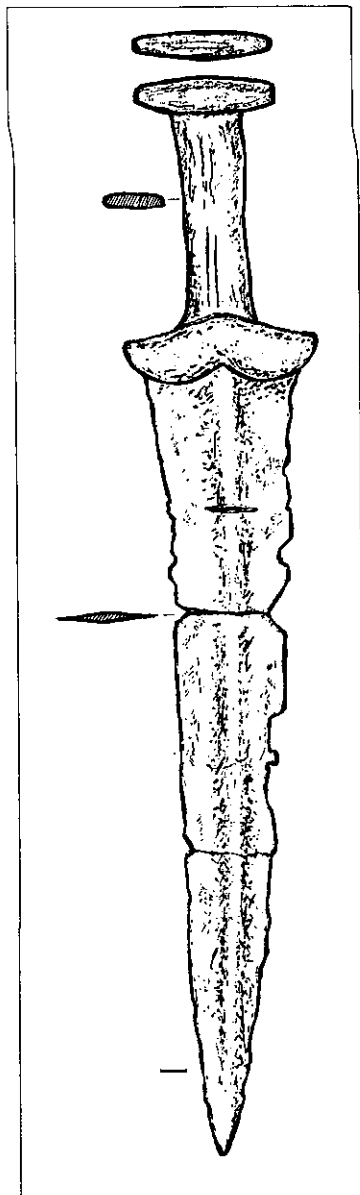
Колекція знахідок скіфського часу є найбільшою та найрізноманітнішою. Це, насамперед, матеріали розкопок Мотронинського городища в с. Мельники Чигиринського району 1992—1996, 2001—2002 років²⁸. Колекція нараховує близько 800 одиниць зберігання. Надзвичайно різноманітна колекція ліпного посуду кінця VII — початку V ст. до н. е. Значний інтерес становить «закритий» комплекс житла № 5 розкопу VI, яке згоріло на початку V ст. до н. е. До нього вхо-

* Визначення С.А. Скорого.

дили 15 розчавлених землею посудин, глиняна зооморфна статуетка, знаряддя праці. Різноманітна й колекція античного гончарного посуду, знайденого під час розкопок городища. Це уламки амфор різних центрів, а також тонкостінного посуду: глечиків, келихів, ойнохой, кіликів тощо. Здебільшого тонкостінний посуд привозився з Ольвії, але чимало є такого, що виготовлений у віддалених східногрецьких та аттичних центрах. Більша частина античного посуду належить до третьої чверті VI — першої чверті V ст. до н. е. і лише незначна частина — до першої половини VI ст. до н. е. До найдавніших зразків античного імпорту належить уламок східногрецької розписної посудини із зображенням собаки (кінець VII — початок VI ст. до н. е.). Знаряддя праці виготовлені з каменю, кістки, кераміки, заліза. Серед останніх — ножі, численні шила й проколки, уламки серпів, тесла, зубила. Досить багато бронзових наконечників стріл. Приналежності кінської вузди репрезентовані кістяними псаліями, цілими й уламками. Численні також культові приналежності: глиняні коржі, круглі платівки, виготовлені зі стінок посуду або кісток, дві зооморфні статуетки.

Колекція знахідок з Мотронинського городища постійно поповнюється за рахунок зборів матеріалу на поверхні поля, які проводять співробітники заповідника. Останнім часом надійшли також знахідки з таких пунктів, як околиці с. Жаботин, де існували поселення різних періодів²⁹, урочища Нечаєв Горб біля с. Новоселиця (розвідки Т.М. Нераденко), с. Худоліївка (розвідки О.В. Білецької). Окремо слід відзначити унікальну знахідку бронзового шолома так званого келермеського типу початку VI ст. до н. е. (А-3604) в урочищі Циганське на південному сході від Мотронинського городища³⁰. Можливо, це випадкова знахідка, пов'язана з бойовими діями, хоча неподалік від місця знайдення шолома існувало і яесь невелике поселення, про що свідчать знахідки уламків амфор, ліпного посуду, обпалених стінок житла (А-118-134).

Кілька цікавих знахідок походять з курганів скіфського часу біля с. Рацeve й Вітове на лівому березі нижньої течії р. Тясмин*. Це, насамперед, короткий залізний меч (А-3396), знайдений «біля Тясмину» неподалік с. Вітове. Загальна довжина меча — 38,5 см, довжина руків'я — 8 см. Ширина наверхшя і перехрестя однакова — 4,5 см, ширина леза — від 2,5 до 2 см (рис. 3, 5). По центру леза проходить заглиблена канавка. Належить до нечисленної групи мечів із брускоподібним наверхшям і сегментоподібним перехрестям — відділ I, тип 5 за класифікацією А.І. Мелюкової³¹. Наверхшя вузьке, злегка обламане на краях, але форма простежується досить виразно. Перехрестя трошки зіпсоване корозією, краї, мабуть, також обламані. Отже, не можна виключати, що у верхній частині перехрестя був невеликий виступ, тобто що воно було так званим метеликоподібним. Проте рівні краї верхньої частини перехрестя свідчать, скоріше, на користь сегментоподібної форми, яка, власне, є спрощеним варіантом метелико-

* Знахідки зберігаються в музеї с. Стецівка (А-3396, 3419-3421).

подібної. Мечі із сегментоподібним перехрестям відносять до V ст. до н. е.³² На думку Б.А. Шрамка, подібні мечі є характерними саме для Лісостепової Скіфії³³.

Бронзовий трилопатекий наконечник стріли (рис. 3, 6). Висота його — 2 см, ширина основи — 0,55 см. Форма баштоподібна з виділеною втулкою — відділ II, тип 10, варіанти 9 і 10 за класифікацією А.І. Мелюкової³⁴. Схожий наконечник знайдено, зокрема, у сагайдачному наборі кургану № 12 Стеблівського могильника, віднесеного до середини — другої половини V ст. до н. е.³⁵

Бронзова сережка (с. Рацеве) діаметром 2,2 см із круглого у перетині прута. Один кінець його обрубаний, другий загострений (рис. 3, 7). Сережки цього варіанту найчисленніші, з IV ст. до н. е. вони стають пануючою вушною прикрасою, особливо в рядового населення Степу. Загалом же сережки цього типу були розповсюджені з VI по III ст. до н. е.³⁷

Браслет бронзовий (с. Рацеве) з гладенького, трошки сплющеного з боків тонкого стрижня (рис. 3, 8). Браслет розламаний на дві частини, кінці його не збігаються. Діаметр виробу — близько 8 см. Тобто він, певно, деформований, оскільки діаметри браслетів здебільшого не перевищують 6 см. Подібні браслети (тип 6, варіант I за класифікацією В.Г. Петренко)³⁶ широко розповсюджені в Дніпровському Правобережжі з періоду скіфської архаїки³⁸.

Три згадані вище знахідки виявлено під час роботи екскаватора на території птахоферми. Можливо, тут було поховання, тим паче, що згадувались також знахідки якихось кісток.

Курганний могильник біля с. Рацеве, звідки, можливо, походять знахідки скіфського часу, знаходиться біля дороги, яка веде з лівого берега Тясмина (район Чигирин — Суботова) до пристані Адамівка на березі Дніпра (місцезнаходження відомого чорноліського поселення). Із с. Вітове, що розташовано приблизно в 3 км на південний схід від с. Рацеве, походять знахідки кераміки чорноліського (розвідки В.О. Круца) та ранньоскіфського часу (збори місцевого вчителя Сайко, розвідки О.В. Білецької і В.В. Нероди). Наявність поховань скіфського часу в курганах біля с. Вітове доведена охоронними розкопками В.О. Круца в 1964 році. Таким чином, район пристані Адамівка — сіл Рацеве й Вітове є перспективним для дослідження старожитностей пізнішого передскіфського й скіфського часів.

¹ Тереножкін А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — Рис. 1.

² Тереножкін А.И. Указ. соч. — С. 29.

³ Савко О.Г. Нові поселення ранньозалізного віку в с. Суботіві Черкаської області // АДУ 1994—1996 років. — К., 2000. — С. 140—141.

⁴ Березанська С.С. Кераміка білогрудівської культури (за матеріалами розкопок біля с. Собківка) // Археологія. — Т. XVI. — Рис. 10, 11.

⁵ Тереножкін А.И. Указ. соч. — Рис. 32, 6; 33, 1.

⁶ Там же. — Рис. 41, 4.

⁷ Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981. — Рис. 52, 2; Смирнова Г.И. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников) // АСГЭ. — 1983. — № 23. — Рис. 1, 6.

⁸ Березанська С.С. Зазн. праця. — Рис. 10, 7.

⁹ Тереножкін А.И. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 г. // КСИА. — К., 1959. — № 8. — Табл. 11, 6; Ковпаненко Г.Т. Указ. соч. — Рис. 52, 3.

¹⁰ Тереножкін А.И. Предскифский период... — Рис. 41, 7, 9; Смирнова Г.И. Указ. соч. — Рис. 3, 10; 4, 4—6.

¹¹ Тереножкін А.И. Указ. соч. — Рис. 44, 8; 45, 2.

¹² Покровская Е.Ф., Ковпаненко Г.Т. Раскопки около сел Калантаевка и Стецовка в 1956 году // КСИА. — К., 1959. — Рис. 3, 2.

¹³ Тереножкін А.И. Указ. соч. — Рис. 40, 2, 3; Смирнова Г.И. О формировании поздне-чернолесской культуры на Среднем Днестре (По материалам поселения Днестровка-Лука) // АСГЭ. — 1984. — № 25. — Рис. 4, 2, 6.

¹⁴ Тереножкін А.И. Указ. соч. — Рис. 44, 1, 2.

¹⁵ Там же. — Рис. 41, 8; 42, 6; 49, 6, 9; Смирнова Г.И. Материальная культура... — С. 62. — Рис. 4, 10.

- ¹⁶ Тереножкин А.И. Указ. соч. — Рис. 35, 5.
¹⁷ Ковпаненко Г.Т. Указ. соч. — Рис. 55, 6.
¹⁸ Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 131.
¹⁹ Там же. — С. 141—142. — Рис. 93, 1.
²⁰ Там же. — С. 141.
²¹ Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Куль-туры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 140.
²² Там же. — С. 103—106. — Рис. 30, 1, 13, 23; 31, 2, 12, 14, 24, 25.
²³ Тереножкин А.И. Предскифский период... — Рис. 93, 1; 72, 8.
²⁴ Там же. — С. 135. — Рис. 89, 1.
²⁵ Там же. — С. 147—148. — Рис. 93, 7.
²⁶ Там же. — С. 147—148. — Рис. 97, 12.
²⁷ Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — Д 1-4. — М., 1964. — С. 49—51. — Табл. 16, 1—8.
²⁸ Матеріали розкопок 1988—1991 років зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАНУ. Результати розкопок за 9 років видано в монографії: Бессонова С.С., Скорий С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.). — Киев—Краков, 2001.
²⁹ Ляшко Ю.Ю. Новые поселения скифского времени в районе Жаботина // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. конф. — Мелитополь, 1992. — С. 51—53.
³⁰ Полтавець В.І., Білецька О.В., Легоняк Б.В. Шолом кубанського типу в Правобережному Лісостепу // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 147—149.
³¹ Мелюкова А.И. Указ. соч. — С. 53. — Табл. 18, 4.
³² Евдокимов Г.Л., Мурзин В.Ю. Раннескифское погребение с оружием из Херсонской области // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 78, 80.
³³ Шрамко Е.А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей Степной и Лесостепной Скифии // МИА. — 1971. — № 177. — С. 95. Інша точка зору — у згаданій статті Г.Л. Євдокімова та В.Ю. Мурзіна.
³⁴ Мелюкова А.И. Указ. соч. — Табл. 8, Г, 5; Л, 4; О, 5.
³⁵ Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997. — Рис. 43, 13.
³⁶ Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. // САИ. — Д 4-5. — 1978. — С. 35, 36. — Табл. 23, 3.
³⁷ Там же. — С. 22. — Табл. III.
³⁸ Там же. — С. 54. — Табл. 4, 1—26.

Одержано 05.02.2003

Д о д а т о к

Г.О. Вознесенська

**Результати металографічного вивчення
 кинджала-акинака V ст. до н. е. Випадкова знахідка
 у с. Суботів Чигиринського району Черкаської області**

Кинджал-акинак з метеликоподібним перекрестям і брускоподібним навершям, загальна довжина близько 41 см. Пласке руків'я з одного боку по центру декорована двома неглибокими поздовжніми борозенками і насічкою у вигляді сітки, нанесеними зубилом чи зубильним молотком. Клинок має слабо виражене ребро жорсткості. З двох боків на клинку містяться глибокі надруби (зроблені з ритуальною метою?), унаслідок чого кинджал розламався на дві частини.

Візуальним спостереженням визначено, що навершшя — наварне, зроблене із зігнутої вдвічі пластини. Для перехрестя вирубувалася фігурна заготовка, згиналася навпіл, вдягалася в гарячому стані на кинджал нижче рукояті і проковувалася до повного з'єднання з клинком. Для металографічного вивчення була вирізана проба, що являла собою 1/2 поперечного перерізу клинка. Мікроскопічним дослідженням клинка виявлено на поверхні шліфа дрібнозернисту ферито-перлітну структуру з нерівномірним вмістом і розподілом вуглецю і невеликою кількістю шлакових включень. Є зони чистого фериту, мікротвердість 181 кг/мм², ферито-перлітні ділянки із вмістом вуглецю 0,1—0,3 %, мікротвердість 206—221 кг/мм². На одній поверхні клинка (з одного боку клиноподібного шліфа) відзначена неглибока зона ферито-перлітної структури із вмістом вуглецю 0,4—

0,6 %, де ферит розташовується сіткою на границях зерен перліту, мікротвердість 274—297 кг/мм².

Можна припустити, що клинок кинджала, відкований з м'якої сирцевої сталі (рівнозначно можна сказати: зі слабо науглецьованого кричного заліза), з метою зміцнення зазнав однієї поверхневої цементації (науглецювання). Термічної обробки клинка не виявлено.

Технологічні особливості виготовлення кинджалів і мечів з метеликоподібним чи ниркоподібним перехрестям і брускоподібним наверхшам скіфського часу (переважно VII—VI ст. до н. е.) з території Лісостепової і Степової Скіфії, Центрального і Північного Кавказу відомі за низкою публікацій*.

Металографічні дослідження показали, що клинки кувалися або із заготовок сирцевої сталі (як правило, слабо і нерівномірно науглецьованої), або із заготовки твердої сталі з підвищеним вмістом вуглецю до 0,6—0,7 %, однорідної будови, отриманої, напевно, шляхом наскрізного науглецювання (цементації) залізних смуг з наступним їх ретельним і багаторазовим проковуванням. Як спосіб підвищення експлуатаційних якостей залізного клинка використовувалася вторинна цементація. Дослідженнями зафіксована однієї і двостороння поверхнева цементація клинків (чи смуг-заготовок для них). Дійсний вміст вуглецю в цементованому шарі не завжди вдається встановити через поверхневу корозію, але в ряді випадків відзначено до 0,5—0,6 %, 0,7—0,8 % вуглецю.

Способи виготовлення і декорування руків'їв кинджалів, перехрест'їв і наверхшів у деталях варіюються більш помітно. Мова йде про кинджали з території власне Скіфії, не говорячи вже про оригінальну технологію фігурних руків'їв з обкладкою листовим залізом із Тлійського могильника (Південна Осетія).

В.И. Полтавец

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КОЛЛЕКЦИЯ ПРЕДСКИФСКОГО И СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В ФОНДАХ ЗАПОВЕДНИКА «ЧИГИРИН»

В публикации представлены не опубликованные ранее находки предскифского и скифского времени, хранящиеся в научных фондах НИКЗ «Чигирин» и его филиалах; приводятся сведения о составе и происхождении коллекций этих периодов.

В.И. Poltavets

THE COLLECTION OF ARCHAEOLOGICAL FINDS OF SCYTHIAN AND PRE-SCYTHIAN TIME IN THE ARCHIVES OF THE PRESERVE OF CHYGYRYN

This publication introduces to the unpublished finds dating from the pre-Scythian and Scythian time which are had custody in the scientific archives of the National Historical and Cultural Preserve of Chygyryn and its branches; the article also deals with the data of content and history of forming of collections of artifacts dating to these periods.

* Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомин Л.Д. Техника обработки железа в Лесостепной и Степной Скифии // СА. — 1963. — № 4. — С. 36—57; Шрамко Б.А., Солнцев Л.А., Фомин Л.Д. Новые исследования техники обработки железа в Скифии // СА. — 1971. — № 4. — С. 140—153; Вознесенская Г.А. Технология производства железных предметов Тлийского могильника // Очерки технологии древнейших производств. — М., 1975. — С. 76—113; Терехова Н.Н. Кузнечная техника у племён кобанской культуры Северного Кавказа в раннескифский период // СА. — 1983. — № 3. — С. 110—128; Терехова Н.Н. Технология изготовления железных изделий из могильника Султан-Гора III // КСИА. — М., 1986. — Вып. 186 — С. 21—25; Новичихин А.М., Розанова Л.С., Терехова Н.Н. Технология производства предметов вооружения из памятников VI—IV вв. до н.э. на территории Синдики // Историко-археологический альманах. — Вып 7. — Армавир—Москва, 2001. — С. 3—10; Болтрик Ю.В., Вознесенська Г.О., Фіалко О.Е. Залізний кинджал із Трахтемирівського городища (у друці).